

**A magyar evangelikusság
föld- és néprajzáról.**

ÍRTA
D. KOVÁCS SÁNDOR.

A magyar evangelikusság föld- és néprajzáról.)

I.

A magyar evangelikusság föld- és néprajza az általános emberföldrajznak, az anthropogeographiának az egyházi életre vonatkozó része, törvényeinek, megállapításainak a magyar evang. egyházi életre való alkalmazása. Az emberföldrajz azt tárgyalja, milyen hatással vannak a természeti viszonyok, hegy- és vízrajz, síkság, pusztaság, tenger, időjárás, forró- és hideg égöv, termékenység és terméketlenség, bőség és szűkölködés az ember természeti és szellemi életére, életének fejlődésére, alkotásaira és intézményeire; néppé, nemzetté, állammá alakulásának törvényeit igyekszik megfigyelni és megállapítani. Mindezen felsorolt tényezők az embernek nem csupán foglalkozását irányítják, hanem lelki világának alakulását is.

Az egyházi életnek szintén megvannak ilyen ható és irányító erői, amiknek hatása törvényszerűen érvényesül: természeti erők, szellemi és erkölcsi tényezők egyformán. Nem a külső Pragmatismus ingadozó s csupán látszatokra támaszkodó okfűzéseire és a jelenségek laza összefüggéseire gondolunk, hanem az események eszmefonalára, amely testi szemeknek láthatatlanul húzódik, de a lélek ép oly hatalmas erőnek és lenyűgöző valóságnak érzi, mint a vilámlást vagy a vízár sodrát. A finomabb érzékű s az esz-

*) A soproni theol. konferencián 1930. júl. 3-án tartott előadás vázlatla. E dolgozat tulajdonkép szerény kísérlet, egyúttal bevezetés egyetemi előadásaimhoz és a szerkesztőség ismételt sürgető kívánságára, nem pedig az előadó óhajára kerüli ez Emlékkönyvbe. K. S.

niék mélységeibe látó tekintet c rejtelmes ok- és okozatvilágban a köznapi gondolkodásúak által nem is sejtett szépségeket fedez fel és bővületük ép úgy megragadja, mint a virágos rét, a hullámzó kalásztenger vagy a dúsan megrakott gyümölcsfa.

Az isteni eszme, amidőn leszáll fenséges magasságából az emberek közé és az emberi szívekbe, kétségtelenül veszít tisztaságából, korlátok közé szorul s hogy a történelemben érvényesülhessen, az emberöltők képzetvilágának változó köntösébe öltözik. Hódításra indult, tehát úgy kell megjelennie, hogy hódíthasson. Az emberi társadalomnak csupán választott szellemei emelkednek fel az eszmék tisztaságának magaslatáig, hogy fenyőkre tekinthessenek és lelkük láttukon gazdagodjék. A tömegek lelkéhez az eszméknek kell közeledniök. A keresztyénség világa más képet tár elénk nyugaton, ahol a római nép gyakorlatibb szellemével érintkezett, mint keleten, ahol a néplélek a filozófiai nevelés hatása alatt az élettői távol álló hitbölcseleti meghatározásokban és elemzésekben örölte fel erejét. A keresztyénségnek három főtörténeli alakja született meg a három nagy népfaj szerint, ahol otthon talált: az óhitű forma a szláv, a római katolikus a román, a protestáns a germán faj területén, ahol kifejlődése, történelmi tényezővé való érése meglelte természetes életfeltételeit. Íme, egy meggyőző classicus történelmi példa arra, hogy az egyházalakulásban jelentős, szinte döntő erejű szerep jut a fajok individualitásának, génusza erejének, mely ugyanazt a vallási eszmét oly módon testesítette meg, hogy belőle, mint állandó forrásból erőt meríthetett.*)

Már itt rábukkantunk az egyházalakulás egyik fontos tényezőjére, a faj génuszára^ mely azon folyamat alatt érvényesül, amíg a vallásból egyház válik, amíg az eszme eljut a hitvallástól a jogszabályig. Ez a leghathatósabb, szinte legyőzhetetlen tényező, mely annál erősebb, mennél több östehetség és energiarészlet halmozódott fel a faj lelkében és mennél inkább követeli az életszükség, hogy e rejtett és pihent őserők az érvényesülésre és alkotó munkára utal találjanak.

*) E kérdési részletesebben fejtegettem «A keresztyénség útja» c. értekezésemben. Budapest. 1900.

A második, szintén hatalmas tényező, mely már az egyházfejlődés Folyamán jelentkezik, a történelmi hagyomány. K hagyomány gyakran százados életű intézményeket alkot. Gyökereit lebecsátja a faj lelkeségébe, mely volta-képen a történelem medrét megássza és sodrát szabályozza. A faj lelkeségének ereje nélkül történelem nincsen, csupán szárandó, évről-évre való vegetatív továbbélés. Az intézményeknek nem csupán szabályaik és programjaik vannak, hanem belső életök, szellemök is; van eszmei, a faj génuszához simuló fejlődésök, vannak e fejlődésnek belső, szeghetetlen törvényei. A fának lombja, virága, gyümölcse igazában inkább csak jele az éleinek; az igazi élet a fa törzsén s az ágakon végig húzódó ereken zajlik le, amelyek a tápláló erőt szállítják. A magyar protestáns egyházak alkotmánya és szervezete nemzeti intézményeink ihletéből és jórészt mintájára született meg.

A harmadik általános tényező a gazdasági erők hatása, a megélhetés gondja, a küzdelem az étellel és életért. Ez a tényező oly hatalmas, hogy időnként az első keltőt is halra szorítja. Könyörtelen hatalmi önzéssel jelentkezik és csakis akkor csillapul le, ha önzése, éhsége kielégülés! talál. De e harc hatása, mini emlék tovább él s alkotó eleme lesz a történelmi hagyományoknak. A norvég hajós, halász nemzet, mely a természettel és elemekkel való szüntelen viaskodásban örökké lelkén érzi a számadásra való állandó készenlét és az erkölcsi felelősség terhét. Az olaszt és spanyolt az éghajlat és a természet adakozó jó kedve fölmenti az életgond gyötrelmei alól. A különbség nem csupán az életmódban, költői műfajokban, a költői művek levegőjében, borújában vagy derűjében nyilatkozik meg, hanem a vallási formákban, egyházi művészetekben is, amelyeknek sajátosságai nem pusztán faji lelkeségéből erednek, hanem a természeti viszonyoknak, századok óta megszabott életmódjuknak hatásából is.

Végül meg kell említenünk, bár az imént felsorolt tényezőkkel a hatás erejére nem ér föl, a helyi szokást, amely kiváltképpen a kultusz- és jogéletben jelentkezik. A helyi szokás eredete néha ismeretlen távolságokba vész s alig-alig nyomozható ki. Ahol a protestantizmus a középkori katholicismus klasszikus területein vert örököt, sokat megtartott a kultusz-elemekből, a kormányzati formákból; mű-

vészibb és gazdagabb maradt liturgiája, mert ennek megtartására jórészt maga a templom művészete és hagyománya kötelezte. A Felvidék nagyszerű dómjai (Kassa, Lőcse, Pozsony stb.) jó ideig protestáns templomok voltak s a puritanizmus, ha változtatott is a szertartásokon, nem jutott el a képrombolásig. Ahol történt templomrombolás, az pusztán a háborús, garázdálkodó szenvedély műve. A késmárki, garamszegi, isztebnei, lestinei fatemplomok művészi remekek. A liturgia gazdagságára vall az az érdekes jelenség, hogy a garamszegi evang. templomban az egyházi év különböző szakai szerint nem csupán az istentisztelet több alkateleme, a templom, oltár, szószék külső díszje változik, hanem az üdvtörténet eszmekörét követve változik az oltárkép is. Viszont az Alföldön, főképp a török uralom hatásaképpen eltűnt a kereszt a templomok tornyáról s a temetőkből is, ahol az egyszerű fej fa helyettesítette, noha a schweizi reformáció nem volt ellensége a keresztnek. Míg az Alföldön a szigorú orthodox lutheránusok is alkalmazkodtak a helyi hagyományokhoz, mely a török világ idején szilárdult meg, a dunántúli részeken a kereszt volt az uralkodó jelvény. Itt-ott szórványosan, a XVIII. század utolsó tizedeiben épült templomok tornyán, II. József és II. Lipót iránt való hála bizonyoságaképpen feltűnik a kétfejű sas. Ugyanezen érzelmi forrás táplálja azon eléggé gyarló s inkább történeti, mint költői értékű versezeteket, amelyek a hosszú elnyomás után a Királyhágótól Dévényig hazaszerte születtek. Agömörmegei csetneki középkori templom, amelyet már rég műemléknek nyilvánítottak mai napig az evangélikusok kezén van s bizonyára még más példákra is akadni.

II.

A magyar evangélikusság életében mindezen felsorolt tényezőket föl kelljük, ámbár hatásuk ereje különböző fokú. A hazai evangélikusságot négy nép alkotta: a magyar, a német, a tót és a vend. Egyéb fajú hívekből számba vehető lélekszám nincsen, sőt mondhatni szórványos jelenség, ha itt-ott előfordul. Híveink között nincsen sem örmény, sem ruthén, sem szerb, sem horvát, sem oláh. 1868-ban még a

magyarságnak volt legkisebb arányszáma, csupán 22%-a volt a magyarországi evangélikus lakosságának, e százalékszám 1910-ig 38%-ra emelkedett, minden erőszakos magyarosítás nélkül, a városok megmagyarosodása révén, a mi viszont a vasúti forgalom, a világlátás, a hivatalokban való elhelyezkedés, az iskolák munkája, bevándorlás s némi részben a katonaság idézett elő. Akadtak felvidéki tótok, akik a közös hadseregben német vezényszó mellett katonáskodva, vagy Amerikában tanultak meg magyarul. Az evangélikus magyarság törzse a Dunán túl lakik, vannak szigetei az Alföldön (Orosháza), kisebb része a Sajó s Tisza, Hernád vidékén, egy kis része Erdélyben. A németiség legnagyobb csoportja Erdélyben lakik, a szászság, mely közjogi kiváltságainak védelme alatt legjobban megőrizte külön állását, önállóan fejlődött, a szellemi kapcsolatot az anyaország kultúrközpontjaival állandóan ápolta, faji és vallási egyéniségét egyformán szolgálta és fejlesztette s meglehetősen fokú jólétre tett szert, pár évtized óta azonban lélekszámban s gazdasági tekintetben is hanyatlak, noha ellentállóbb, szívósabb a magyarnál. Másik csoportja a Szepesség és a bányavárosok csoportja a Kárpátok alatt él. Amint Erdélyben az oláhság, itt a tótság és lengyelség ostromolja a német falvakat és városokat. A harmadik csoport az ország nyugati határszélén lakik Trencséntől (mely azonban már rég elszlávosodott) Pozsonyon, Mosonyon, Sopronon át szinte a Rábáig. A negyedik csoportot XVIII. századi bevándorlók alkotják, akik a törökhagyta területet szállták meg Délmagyarországon, Tolnában, Baranyában, Bánságban Mezőberényig és Orsováig. A felvidéki, déli és nyugati németiség a magyarokkal elvegyülve a magyarságnak sok jellemvonását elsajátította, szinte egy vérré, egy lélekké vált vele, csupán nyelvét, itt-ott ruháját, egyes régi szokásait őrizte meg, amiknek jelenléte, eszmei tartalma azonban több helyütt már elhomályosult, esetleg rég kiveszett. Megszerették a magyarságnak igazi úri, nemesi jellemét, szabadelvű intézményeit, amelyek szabad kulturális fejlődését biztosították.*) A Bácskából lassan

*) Egy ízben a pozsonyi szőlőmivesek, akik talán 90—95 %-ig evangélikusok, tanulmányútra indultak a Rajna vidékére, ahol egy tapintatlan és járatlan szónok elnyomott testvérek gyanánt ünnepelte

leszivárogtak Szlavóniába, a Szerémségbe, ahol virágzó Falvakat és gyülekezeteket alkottak. Letelepedésüket a szerbek irigykedve és gyűlölettel nézték, mint szerencsés hódítókat s amidőn a világháborúban egy ízben a szerbek át-törtek a Száva vonalán, dühük elsősorban az evangélikusok, mint a németiség képviselői ellen irányult (gúnynevük: svábák). Így esett áldozatul egy tót nyelvű gyülekezet lelkesze, akit evangelikusságáért németnek hittek, noha a szlávással rokonszenvezett. Meg kell jegyeznünk, hogy a Bácskában, Tolnában református németek is laktak, erős gyülekezetekben tömörülve s jobbára hesseni, pfalzi eredetűek. Az alföldi városokban megtelepedett német iparosok, kereskedők hamar beolvadtak a magyarságba és reformátusságba. Debreczen, Sárospatak, Mezőtúr, Nagy-Kőrös ref. iskoláiban ősi szokásképpen a német nyelvet állandóan, néha a latint is evangélikus tanárok tanították s erre itt-ott alapítványok szolgáltak.

A tótság elterjedésének két kiváló területe van: a Felvidék, mely Zempléntől Pozsonyig terjed és az Alföld, ahol ismét külön békés-csanádi, pestmegyei, bácskai és bán-sági települést különböztetünk meg. A Dunán túli részeken csak itt-ott van egy-két falú. A Felvidéken szó lehet keleti és nyugati tótságról. A gyülekezetek felföldi része az istentiszteleteken általában a bibliai cseh-tót nyelvet használta, mint szent nyelvet, amely azonban az élettől messze eltávolodott és a mindennapi életben ismeretlen volt. Ezzel szemben az utolsó félszázad alatt megszületett a népies külön lót irodalmi nyelv, ami egyúttal az önálló tót fajiság symbolumául és igazolásául szolgál. Szülőföldje a Liptótság, amelyet a közhit a legtisztább tót nyelv fészekének ismer. A tótság déli határa egyre délebbre húzódik. A XVI. század végén még a szepesmegyei Márkusfalván magyar nyelvű egyházi fegyelmi szabályzatot adtak ki s Illava még 1050 körül is magyar falú volt (Vág-Léva--Garam-Léva). Az állandóan hadat viselő s a török torkában levő magyar lakosság kipusztult s helyét többnyire az alányomuló tót lakosság foglalta el. Különben 20 körül jár a tót nyelv-

öket. Steltzer Henrik, a kirándulók vezetője ül lakozó 11 ellene. «Nekünk több szabadságunk van Magyarországon, mint önöknek saját hazájukban.»

járások száma, amelyeket az irodalmi nyelv csak nemzedékek múltával olvaszthat magába. Eredet szempontjából vannak köztük cseh származásúak, a trencsényi Puchó körül, akiket Lorántfy Zsuzsanna fejedelemasszony a harminc éves háború idején telepített le, mint menekülteket, a Rákóczi-ház ledniczi jószágain. Eredetileg reformátusok voltak, de utóbb hozzá simultak a környező evang. falvak hitvallásához és kultuszéletéhez. Sok szenvedés jutott osztályrészükül, még I. Ferenc idejében is, a XIX. század első felében. A zemplényi cseh-lelepipítés a környezet hatása alatt megőrizte református hitét, viszont nyelve átídomult a keleti tótság nyelvjárása szerint. Az alföldi tótság XVIII. századi telepítés; a törökvilág után olcsón lehetett szerezni a műveletlen területeken földet; a földesurak, kiváltkép Haruckern tenger kiváltsággal édesgették az Alföldre a jobbágyságot a Felvidékről, ahol sorsa a vallási üldözések miatt nyomasztóvá és elviselhetetlenné vált. Sőt kisbirtokú nemesek is elvándoroltak a nagy földbirtok urainak hatalmi és gazdasági területéről. Általában az értéke-
sebb elemek vándoroltak el, akik hitüket tartották a legfőbb kincsnek s mintsem tőle megváljanak, inkább neki vágtak a bizonytalanságnak, vállalták az új település minden terhét, a mocsárszárítást, többszázados ugartörést. Ez időt keletkezett Szarvas, Békés-Csaba, Tót-Komlós, Mezőberény, a pestmegyei falvak, Pilis, Alberti, Irsa, Péteri, Maglód, Czinkota stb. Nyíregyháza is ekkor alakul újjá a szarvasi tótok letelepülése révén. A szorgalom és munka csakhamar jólétet varázsol a pusztaság helyére. Az emberséges bánásmód, a jólét felszabadítja lelkét; érvényesül ereje; elhozza vallásos érzését, gazdag liturgiáját; vagyona képessé teszi iskolák alapítására (Szarvas, Békés-Csaba, Aszód, Nyíregyháza). Erkölce hasonlóvá lesz a magyaréhoz, a jobbágyság bélyege eltűnik lelkéről, homlokáról, mozdulatairól. Jellemző adat, hogy 1728-ban a szomszédos Pilis és Alberti háborút visel egy dülő birtokáért, szabályszerű hadizenet után. Ez epizód rugója talán a földéhség lehetett, de a mód, ahogyan megvívták (békéltető papjaikat s a közös földesurat eltávolították a csata színhelyéről), a hadizenei, nyilvánvalóan bizonyosságot tesz a magyar szomszédtság erkölcsi hatásáról. Magukénak vallották a magyarság leg-

nemzetibb törekvéseit, bár nyelvükhöz, liturgikus tormaikhoz mindenkor szilárdan ragaszkodtak.

A vendek az ország délnyugati határszélén laknak. Vas megyében a Rába és Mura között. Mintegy tíz gyülekezetet alkotnak, van külön bibliafordításuk, énekes, imádságos könyveik, prédikációs gyűjteményeik, szóval némi kis áhítatossági irodalmuk. Tudományos theologiai képzés dolgában teljesen a magyar iskolák elégitették ki szükségüket, papjaik Sopronban és Pozsonyban tanultak; ha vend származású pap nem akadt, magyar ifjak tanultak meg vendül, hogy az Isten igéjének világa közöttük ki ne oltassék. Jelenleg jugoszláv uralom alatt élnek és érzik az ellenséges kath. szlovén irányzat beolvasztó ostromát. Hitüket, nyelvüket egyiránt veszély fenyegeti. A magyar hazának és nemzetnek hű fiai voltak s beletartoztak a magyar evangelikusság kultúrközösségébe. A hozzánk tartozás történelmi erejét az erőszakos elszakítás sem gyengítette meg.

Bár a magyarországi evangelikusság négyféle népelemből áll, mindenkor együvé tartozóknak érezték magukat^ nem csupán vallási, hanem nemzeti tekintetben is. Közös küzdelmek, közös célok, közös szenvedések érlelték meg e lelki egységet, amely az egyházkormányzat egységességét s egyöntetűségét is megteremtette. Kz a lelki egység kiváltképpen érvényesült és győzelmes erőnek bizonyult a páten korában, amikor magyarok, tótok, németek, vendek együtt küzdöttek az egyház törvényben biztosított ősi szabadságáért, amint azt a példák sorozata bizonyítja. (Pozsonyban a katonai hatalomnak is ellent állva németül határozták el, hogy magyar lesz a lyceum tannyelve, noha ezzel az iskola nyilvánossági jogát, az érettségi vizsgálat jogát elvesztették.^ Akárhányszor börtönbüntetést szenvedtek hűségükért. Csupán az erdélyi német-szász evangelikusság volt külön közjogi szervezet s lelkileg is távolabb állt, mert jogaiL nemcsak törvények, királyi kiváltságlevelek biztosították, hanem az uralkodóház változatlan rokonérzése is, amellyel politikai állásfoglalását jutalmazta.

III.

Egyházunk alakulására és fejlődésére hatással voltak továbbá a magyar történelmi erők; azok a tényezők, amelyek a magyar állam s a magyar nemzet alakulására és fejlődésére is hatottak. Jelentékeny, szinte ellenállhatatlan hatalom a rendiség szelleme, mely a középkorban született s a XVI. században nemzeti szerencsétlenségünk idején szilárdult oly tényezővé, mely minden mozgalomnak barázdáját megszabta és kijelölte.

A reformáció megjelenésekor a nemzeti egység teljesen felbomlott, sőt a széthúzó törekvések miatt a nemzeti egyetemes gondolat, a közös nemzeti cél sem érvényesülhetett sem a közéletben, sem a nemzet lelkében. A rendi gondolkodás, osztályszellem foglalta el a nemzeti eszmény helyét. A nemesség szemben áll a királlyal, mely korlátlan uralomra törekszik. A rendek azonban nemcsak a királyság ellen küzdöttek, nem annyira jogaikért, mint a hatalomért, hanem egymás ellen is; a főpapság és főnemesség nem csupán versengők, hanem szinte ellenségek. A köznemességet a főnemességtől áthidalhatatlan szakadék választja el. A polgárság valamennyi ellen küzd az érvényesülés jogáért és azzal védekezik a hátraszorítás ellen, hogy a királyság szövetségét keresi. Ez állandó viszálykodás tüze mellett senki sem veszi észre az izzó parazsat, mely az elnyomott parasztság lelkében egyre félelmezsébbé válik s csupán a szellőt várja, hogy emésztő lánggra lobbantsa. Az idegen dinasztia hatalmi önzése annyira eltakarta s elnyelte a korona igazi, egységesítő, erőgyűjtő hivatását, hogy inkább versenytársnak, sőt gyakran inkább ellenségnek látszott, mint a nemzeti közérdek megtestesítőjének. A nemzete megosztása, ziláltsága kifejeződött a hadviselés reformjában s elemeiben: a nemesség fegyverneme a lovasság, a polgáré a tüzérség, a paraszté a gyalogság. Ha a reformáció az idők teljességének történelmi pillanatában meg nem érkezik nemzeti életünkbe és nem teremt új összefoglaló erőt, új, az államhatárokon is átérő kulturális és nemzeti lelki egységet, a magyarság apró szilánkokra töredezett volna szét. A kath. egyház elvesztette tekintélyének erkölcsi alapját és nemzeti gyűjtő, irányító hatalmát, amellyel a középkor-

ban bírt; nemzedékek múltak el, míg vissza tudta szerezni. Szerepe, hivatása a protestantizmusra szállt.

A XVI. század és a XVII. század első fele a nagy mag³ar dinasztiaak korszaka. Óriás vagyon halmozódott fel egy-egy család kezén. Az ország területének kétharmad része vagy 15 főúri család birtokában volt; a Zrínyiek, Báthoryak, Nádasdyak, Thurzók, Bebek, Perényiek, Törökök, Balassák, Forgáchok, Széchyek temételen vagyonnal rendelkeztek. Hatalmuk alapja azonban nem csupán a vagyon, hanem a rokon köznemesség csatlakozása, amelynek soraiból kiemelkedtek, a jobbágyok száma, az előkelő házassági kapcsolatok, néha idegen országbeli, főképpen lengyel és német családokkal is. Nemzeti szabadságharcaink sikerét az elvi okok és érzelmi rugók mellett e rokonsági kapcsolatok magyarázzák meg. Ily esetekben az atyafiság nagyobb hatalomnak bizonyult a rendi ellentétnél. E jelenség azonban más nemzetek nemességének életében is megtalálható. A hatalmas főúr vallási és politikai téren egyiránt érezte hatalmát s a királyok, akik reászorultak támogatásukra, kénytelenségből elnézték e hatalmi szertelenkedést. Az augsburgi vallásbéke szelleme szinte észrevétlenül besurrant s hallgatagon elismert tényezőjévé, valóságos jogforrássá lett a magyar közéletben is. Bebek Imre udvari prédikátora, amikor a király nevében Egerbe megidéztek, azzal felelt: az én uram és királyom Bebek úr, nem Ferdinánd. A Széchyek Murányban ellenmondás nélkül erősítik meg az egyházi kánonokat, amelyek ezáltal válnak jogerőssé. E jogot Széchy György özvegye, Homonnai Drugeth Mária szintén gyakorolta. Ez az elv érvényesül az ev. egyház 1610-iki zsolnai s 1614-iki szepesváraljai zsinatain, ahol a kerületi beosztás alapja a patronusok birtokterülete s az a törekvés, hogy minden nagy dinasztianak jusson egy egyházi terület, ahol vallási téren «fejedelmi) jogait gyakorolhassa. Így jutott Trencsén, Árva, Liptó a Thurzók árva-bitsei ágának (György nádor), Pozsony, Nyitra, Bars a Thurzók galgóczi ágának (Szaniszló, a későbbi nádor), Turóc, Zólyom, Hont, Nógrád a Bévy aknák. A szepesváraljai zsinaton szintén rendi alapon külön kerületté alakultak szabad királyi városok (jobbára német nyelvű, de magyar érzésű polgárok), továbbá a megyei magyar és tót gyülekezetek, ahol a főnemesi patró-

fiusok hatalma akadálytalanul érvényesült. A korábban szervezkedett Gömör csonkílatlanul megőrizte különállását 111. Károly koráig.

A főúr hatalma azonban nem csupán védelmet jelentett az egyház és lelki tanító számára, hanem néha kíméletlenül érvényesülő kényszerítő erőt is, amelyet néhol a főúr nagyobb műveltsége, finomabb lelkülete enyhített, de meg nem szüntetett. Thurzó György bitsei házánál Lányi Illés nagy becsületben részesült; a családnak igazi lelki atyja volt, a nádorék vállalták a Lányi gyermekek keresztszülői tisztét s a nádor a superintendenset mindig komámuramnak szólította. Hassonlókép volt a Nádasdy-háznál, ahol a prédikátorok nagy tiszteletben álltak s a fiatal Nádasdy Ferenc nyilván szülei örökségül, főképp nemes lelkű anyja, Kanizsay Orsolya hatása alatt oly tisztelettel és hálával írt nevelőjéről, hogy örök időkre szóló például szolgálhat. I. Rákóczy György erdélyi fejedelemtől Medgyesi Pál halotti beszéde dicséretképen említi föl, hogy az «Istennek egyetlen szolgáját sem guggolta meg vékony tanításáért.» De épen e megjegyzés sejteti, hogy ritka erény volt s a «megguggolás» gyakran előfordult, bár valószínű, hogy az igaz hit és hamis hit», a vallási ellentétek századaiban inkább a theologiai tételek és hitvallásokhoz való hűség szempontjából. A XVIII. század második felében, amikor már a szabadság és egyenlőség eszméje végig áramlott Európa országain és az új idők szelleme hatalmas erővel vívta a középkor megmaradt bástyáit, Szathmárban előfordult, hogy ref. vallású földesúr a jobbágy sarj ref. prédikátortól Bethlen szabadalomlevele dacára ismételten sürgette a fölszabadítás díját. Még kíméletlenebb és elviselhetlenebb volt helyzetök a katolikus földesúr hatósága alatt, ahol gyakran kevéssel állt magasabban a hajdúnál. Erre a XVIII. század története valóságos példaözönt szolgáltat. Megesett, hogy az Ítéletre reászolgált prédikátort a földesúr megvédte saját egyházi hatóságának teljesen jogos vizsgálata ellen s így az egyházi fegyelem lazulását mozdította elő, a lelkészi hivatást pedig lealacsonyította eszménytelen silány kenyérpályává.

A földesúr igazi hatalma azonban teljes erejével a gyülekezetet alkotó jobbágy családokkal szemben érvényesült istenigazában. Mennél hatalmasabb a család, annál sanya-

rubban a jobbágy sorsa, kivált a lengyel és orosz szomszédságban. A teljes önkény uralma, a jogvédelem tökéletes hiánya a parasztot szintén erőszakra vagy agyafűrt ravaszkodásra kényszerítette. Széchy Györgyöt, aki hírhedt volt kegyetlenségéről, saját jobbágysága ütötte agyon. A földesúr rendelkezésére álló anyagi hatalmon kívül az egyház erkölcsi tekintélyében vagy fegyelmi szabályzataiban rejlő hatalmat is felhasználta jobbágysága fékentartására, ami viszont az egyház tekintélyét csökkentette. Kezdetben a földesúr hatalma a jobbágyak csupán testi szolgátságára vonatkozott, jóval a reformáció után terjesztették ki a lelkiismeretre a területi jog alapján. Erre utal az 1681. XXV. t.-c., mely a jobbágyok vallásszabadságát csupán a földesúri jog sérelme nélkül» ismeri el. A középkori pór ez így terhet nem is vette észre, mert a keresztyén vallásnak csupán egy formáját ismerte, viszont az új kor jobbágya, aki már választhatott a keresztyénségnek katolikus és protestáns alakja között, ezt a terhet súlyosnak és gyűlöletesnek érezte. A jobbágyra nézve állandóan fenyegető veszedelem volt: a választás kénytelensége, a megélhetés könnyebbsége és a lelkiismeret joga, a hit szabadsága közt, amellyel esetleg földönfutás, bujdosás járt együtt. A költözés szabadsága, amelyet 1548-ban vívmányként üdvözöltek, alig egy század múlva, «solatium migrandi»-vá, a kivándorlás menedékévé vált, ha vallási meggyőződésüket megtagadni nem akarták. Így üzték el az Erdődyek galgóczi és algyői jobbágyságaikat, a kalocsai főegyházmegye Foktő protestáns lakosságát; ezért költöztek el Zombárról Tolnamegyéből a vakbuzgó Döryek jobbágysága Békésbe s megvetették a ma is virágzó Orosháza alapját. Nem tudtak a néma bálvány előtt meghajolni, inkább elhagyták az ősi földet, apáik sirhalmát s könnyezve, de Isten kegyelmében bízva indultak el a fölfedezett ígért földje felé pusztákon, vizeken által. Viszont a komáromi jezsuiták megvédték református falvaik sövényfalú oratóriumait. A földesúr védelmére akkora szükség volt, hogy a hódmezővásárhelyiek a ma is élő hagyomány szerint, a minnek történelmi magva van, önként választottak földesúrnak Károlyi Sándort, Rákóczi Ferenc szabadságharcának bukása s a nemzeti vezérek elbujdosása után. A király a választást megerősítette, hiszen a nemzet megbékéltetőjét jutalmazta

meg vele, akinek a Habsburgház nem lehetett eléggé hálás. Az arisztokrata családok közt saját koruk nemzedéke rendi fokozatot állapított meg, amit a következő emberöltők rendszerint megerősítettek és jóvá hagytak. Az első sor a nádori, koronaóri, zászlósúri, nádorjelölteket termő családok rendje: a Báthoryak, Perényiek, Nádasdyak, Thurzók, Illésházyak, Forgáchok, Révayak, Thökölyek, Széchyek, Ostrosithok, Zayak, Zrínyiek, Batthyányiak, a Homonnai Drugethek, Bethlenek, Rákóczyak, általában az erdélyi fejedelmi családok, Barcsayak, Kemények, Rédeyek. E családok azonban a XVII. század végéig, legkésőbb a XVIII. század első negyedéig vagy kihaltak, vagy katolikusokká lettek az erdélyiek kivételével. Evangélikus részen egyedül a Zay család egyik ága maradt meg, az ifjabbik ág, amelynek azonban korán magva veszett, katolikussá lett s a Kollonics nevet vette fel. A második csoportba tartoznak az udvari méltóságok, kerületi kapitányok családjai: a Mágócsyak, Dersffyek, Kollonitsok, Petrőczyek, Dobók, Lónyayak. A harmadik csoportot a köznemességből mágnássorba emelkedett főnemesek alkotják; a fölemelkedés útja az országos érdem vagy pedig vagyonszerzés. Bár e rangemelés a magyar történelem folyamán sohasem szünetelt, a renaissance kora óta a Habsburg királyok idejében lett nagyobb arányúvá. A XVII. század második felében már a köznemesség érzi, hogy az eddig egységes nemességben szakadás támadt. E köztudatnak ad hangot Gau de, az Actio Curio s a dévaj köznemes alakja, e gúnyolódásával: én nem tehetem magamat Nagyságod mellé, mert Nagyságod nem ember, hanem úr. A Radvánszkyak, Prónayak, Ambrózyak, Podmaniczkyak, Ivánkák a köznemesi sorból különböző időkben emelkedtek a főrangúak sorába. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a magyar régi nemesi családok egy része grófi, bárói cím nélkül is akkora tiszteletben részesült, mint a főnemesek és házasságkötés esetén egyenlő rangúnak tekintették, p. o. a Radvánszky, Ostffy, Radó, Vidos, Szentiványi, Péchy családokat, Szemeréket, Kendéket stb. A Radvánszky-családnak régisége, kipróbált hazafisága, a vértanú és üldözött családtagok sorozata az evang. egyházban szinte kiváltságos helyet biztosított. A negyedik csoportba a katonai és tisztviselői arisztokraták tartoztak.

jobbára idegenek, akik azonban hamar beolvadtak a nemzeti szellemű nemességbe, jobbára szívvel-lélekkel magyarokká lettek s hú evangélikusok maradtak. Ide tartoznak a Hellenbachok, akik idegen eredetű létükre Rákóczy Ferrenchez csatlakoztak és a nemzeti ügynek nagy szolgálatot tettek. Jelentékeny érdemeket szerzett a sziléziai Calisch (Calisius) család, amelyre rászállt a Petróczyek vagyonának jórésze; a Stabilem, Zedtwitz, Blankenstein, Lakos s a legújabb korban Edelsheim—Gyulay-család katonai érdemek, a Jeszenák-család a közszolgálat terén szerzett érdemek révén emelkedett a főnemesek sorába. Az ő nevüket külön kiemeljük, mert a rangemelésért hitüket nem áldozták fel; akik vallásváltoztatás árán jutottak a magasba, azoknak száma nagyobb, de felsorolásuk nem illik e dolgozat keretébe.

A főnemes is, köznemes is, ha nagyobb birtoka volt, a XVII. század végéig, mint örökös patrónus szerepelt az egyházban, gyakorolta jogait, viselte felelőssége terhét. A XVIII. századtól fogva a patronatus átalakult felügyelői intézménnyé; ez átalakulást a közszokás szentesítette s inkább célszerűségből, mint jogtiszteletből, lassanként a kormány is elismerte. Minden nemesi család védelmébe vett egy-két gyülekezetet s nemesi jogával, mint egy paizszal betakarta. A Zayak Trencsénben Zay-Ugróczot, Podluzsányt, Ksinnát, Szlatinát s később Felső-Ozort, a Prónyak Ácsát és Csővárt, a Podmaniczkyak Aszódot, Tisza-Földvárt, Rákos-Keresztúrt s így tovább. Minden articularis hely rendszerint egy-egy vagy több nemesi család oltalmazó szárnya alatt húzódott meg. Nemes-Dömölkön a Vidos, Berzsenyi, Káldy, Ostffy, Radó-család, Nemes-Csoón a Weöres-család, Vadosfán, Nemeskéren, Szelezsényben, Isztebnén a közbirtokosság, Zay-Ugróczon a Zayak, Osztrolukán az Osztroluczkyak, Garamszegen a Géczyek, Palugyán a Palugyayak, Kosztolányban a Kosztolányiak, Taportzon a Görgeyek voltak az articularis helyek természetes oltalmazói és vezérei. Az articularis eklézsiák, de egyéb nemes falvak is általában nemes származású papot kerestek, hogy ezzel is emeljék a gyülekezet rangját, jogi védelmét. A nemes pap nagy hamar beleolvadt a familiába», ahogy néhol a nemesi közbirtokosságot nevezték; ily helyen a stólának inkább ajándék- vagy emlék-jellege

van, míg a jobbágy eklézsiákban a javadalomnak lényeges alkatrésze, s bár rendszerint jóval alacsonyabb, kötelező volta miatt terheesebb is.

A városi polgárság, mint harmadik rend, legelsőbben csatlakozott a reformációhoz; a felsőmagyarországi és bányavárosok, az erdélyi királyföld városai, Sopron és Buda állanak a sor élén. Az új vallási eszmék a kereskedelmi összeköttetések révén, a nyelvrokonság közvetítésével gyökereztek meg, bizonyoságául annak a történelmi megfigyelésnek és emberföldrajzi törvénynek, hogy az áruk és eszmék világútja közös. Diadalukat elősegítette a városok rendkívül erős érve és fogékonysága a műveltség minden gazdagodása, a haladás minden tényezője iránt. A városok reformációja egy emberöltőnyi idő alatt minden zökkenő nélkül ment végbe. A régi keretek megmaradtak, csak tartalmuk, a szellem lett újjá. A városok voltak a tudomány, művészet, közműveltség, ipar és kereskedelem igazi székhelyei, ahol a művelődésnek anyagi eszközei is meg voltak, míg a nagy birtokú mágnások gyakran szenvedtek pénzsűkében. Wesselényi nádorék, hogy pénzhez jussanak, az esztergomi érseknek zálogba adták ezüstnéműjüket. A városok vagyonságának alapja a kereskedelem és ipar. III. Károly koráig a céhek általában protestáns vezetés alatt álltak, tagjaik sok helyütt kizárólag protestánsok, (a felvidéki városokban evangélikusok). Vegyes vallású városokban az őstermeléssel kapcsolatos iparágakat űzték a protestánsok, ami nyilvánvalóan a reformátorok és a nyomukon induló nemzetgazdák életnézetének hatása, mely az életfentartást eléje helyezte a fényűzést szolgáló iparnak.*) Itt állandósultak a sajtóműhelyek, keletkeztek a legnagyobb könyvtárak, iskolák, egyéb kultúrintézmények. A XIX. században, amikor az ipari és kereskedelmi föllendülés megindult, a takarékpénztárak és iparvállalatok tőkéjét legnagyobb részt az egykori céhtagok szolgáltatták. Patricius családok keletkeztek, amelyek rögiségökre, főképen, ha a családban ugyanazon iparág nemzedékről-nemzedékre szállt, ép oly büszkék voltak, mint a nemesek. A céhek kiváltságlevele ép oly féltett

*) Ezt igazolja Pozsonyban, Besztercebányán, Selmecezen stb. a régi, egyes családokban öröklővé váll iparágaknak összehasonlítása vallásfelekezetek szerint.

kincs, mint a nemeslevél. Mindazáltal állandó volt a törekvés a megnemesedés, a nemes levél után. Egyik oka az, hogy a közjog szerint ez rangemelést jelentett, amit megvagyonosodás természetes járulékának tekintettek. Másik oka, hogy ez volt a nemzetbe való beolvadásnak, a nemzet politikai, függetlenségi vágyaival és törekvéseivel való teljes azonosulásnak legbiztosabb útja. III. Károly idejében, a főnemesség elkatolikusodása után indul meg az ostrom a városok, mint a protestantizmus fegyvertárai ellen, ahogy egy Mária Terézia-korabeli kormányrendelet a városokat nevezi. Az ostrom eszközei részint gazdaságilag, részint politikaiak. Királyi rendeletek áttörik a céhek kiváltságait; a kormány kimondja előbb azt, hogy a céhekbe katolikusokat is be kell fogadni, utóbb e rendeletet oda módosítják, hogy protestáns csak katolikus hiányában vehető fel. A céhtagokat 6—12 frt bírság terhe alatt kötelezik saját zászlójuk alatt az úrnapi s egyéb proceszsiókban való részvételre. Tehát a vallási meggyőződés, a lelkiismeret joga ellentétbe jut a gazdasági boldogulással. Nagy-Szombat, Pest, Buda megtagadja a protestánsoktól az ingatlanszerzés és letelepedés jogát; Ráday Pálnak ipától Kajali Pál pestmegyei alispántól örökölt házát a pesti magistrátus inkább drága áron kisajátítja, csakhogy a város földjét minden eretnektől szeplőtelenül megőrizze. A decretalis hivatali eskü a protestánsok hivatalviselését akarta lehetetlenné tenni, hogy egyrészt a közhatalom kezelésétől a protestáns értelmiséget kirekessze, másrészt megélhetését nehezebbé tegye. Ez okozta a protestáns értelmiségnek a szabad pályákra való özönlését; a legkiválóbb orvosok, ügyvédek, mérnökök ez értelmiség sorából kerültek ki. Ugyanily módon harcol az értelmiség ellen a cseh, oláh és jugoszláv hatalom, mely a magyar értelmiség demokratiáját a legsötétebb, legtürelmetlenebb s ép ezért eszközül kiváltképpen használható ochlokraival nyomja el. Nálunk azonban az intelligentia szellemi ereje még győzi a versenyt és harcot a nyers tömeg erejével szemben. Az ipari és kereskedelmi osztály ereje gyengül, mert más kisebb igényű fajok jelentek meg az élet küzdő porondján. Amit e téren veszünk, azt kipótolja a honorátorok, a hivatalviselők, ügyvédek, orvosok, mérnökök, gyógyszerészek térfoglalása. Új jelenség a szocialista

színű, birtoktalan munkásság megmozdulása s a nők előre törése. Mindezen elemek megillető helyének kijelölése, általában egyházi szervezetünknek a haladó idő követelése szerint való átalakítása a következő zsinat feladata. Szintén korunk jelensége, hogy a pusztuló köznemesség a soraiban támadt hézagokat a kisgazdaosztály kiválóbb tagjaival pótolja; velők szemben is megragadó módon nyilvánul a magyar nemesség páratlan szabadelvűsége és hagyományos nevelő hatása, amely megtanítja arra, hogy a nemesség legfőbb tiszte a *közügy* önzetlen szolgálata, nem csupán az örökölt vagy megszerzett kiváltságok, társadalmi megbecsülés élvezése. A városok polgárságának, épen mivel nagyobb tömeg élete hullámzik falaik közt, élesebb érzelme volt századok óta a szociális kérdések és feladatok iránt, a mi egyes intézményeikből, alapítványaik céljából nyilván kitűnik. *) A városokban keletkeznek az árvaházak (Budapest, Rozsnyó, Pozsony, Sopron, Szarvas, Lócse), kórházak, szeretetházak, egyéb közjótékonyági intézmények (ösidőktől fogva Pozsony járt elől). Egyházunknak gyakorlatiasága, kezdeményező ereje, értelmiségünk széles látása, megértő méltányossága és minden jogos törekvést kielégítő igazságszeretete sok helyütt a lélekszám arányt meghaladó részt juttat a városok kormányzatában s a polgári munka irányításában hitsorsosainknak.

IV.

Előadásom utolsó részében néhány vonással a magyarországi evangelikusság néphullámzását próbálom megrajzolni. A területváltozásokat egész pontos, a mai tudományos igényeket kielégítő statisztikai adatok híján pusztán másodrendű források segítségével, következtetés útján kísérhetjük nyomon, de a történeti igazságot ezen a módon is megközelíthetjük.

*) Pozsony lelkét egyéb alapítványok és intézmények melleit híven tükrözi a Malucha- és Szandlner-alapítvány. Az előbbi kezelő kisiparosok segélyezését szolgálja, hogy minél előbb saját otthoni alapíthassanak. Az utóbbiból csecsemőikkel tápláló szegénysorsú anyákat segélyeznek a táplálás ideje alatt. Ez alapítvány egy gyermektelen szőlőműves házaspártól ered s jóval megelőzte a hasonló célú országos intézményeket.

A területváltozások több tényezőtől függnék. Az egyik tényező a hívek tömeges áttérése, mely a gyülekezetek számát megritkítja s néha egész vidékek vallási jellegét megváltoztatja. A második a népvándorlás, mely gazdasági és vallási okokból eredhet. A harmadik a népszaporaság arányszáma, mely szintén módosíthatja az egyes vidékek hitfelekezeti viszonyait és helyzetképét. Végül számba kell venni, mint irányító tényezőt az állami törvényt, mely a házasságnak és a gyermekek vallásának szabályozásával valamely egyház híveinek szaporodását elősegítheti vagy gátolhatja.

Tömeges áttérésről csak a magyar protestantismus első századaiban lehet szó. A XVI. században, amikor a reformáció, mint a keresztyénségnek az új idők kívánta modern formája tűnt föl s nem csupán belső értékével, hanem modernségével is hódított, az áttérések a protestantismus javára történtek és pedig akkora sikerrel, hogy a már időnként megindult üldözés dacára a pápai legátusnak egy 1603-iki jelentése szerint a királyi Magyarország területén, a szerzeteseket is beleszámítva, nem volt több 300 római katolikus papi személynél és ezer eretnek esett minden igaz hitűre. A XVI. században a területváltozások 1550—60. után, amely tájon még az Ágostai Hitvallás birta a protestáns terület aránytalan nagy részét, — a különböző protestáns egyházak, ágostai és helvét hitvallásuak, unitáriusok határkérdései voltak. A protestantismuson belül a határok végleges megszilárdulása az 1600-as évek kezdetére tehető. A XVII. század első tizedétől fogva kezdődnek a visszatérések, részint a földesúri jog, részint állami intézkedés, törvény vagy rendelet alapján. A XVII. században 1681-ig jobbra bár törvényes alap nélkül, sőt törvény ellenére a földesúri jog, az 1681. évi soproni országgyűlés óta állami törvény (XXV. és XXVI. t. c.) és királyi explanatiók, resolútiók alapján. Az articularis helyek és a lelkiismeretre is kiterjedő földesúri jog törvénybe iktatása felcsapta a sorompót a kíméletlen üldözés előtt. Az articularis helyekről szóló törvényt úgy magyarázták, hogy egy-egy vármegyében csupán a két törvénybe iktatott helyen van templomhoz joguk, holott eredetileg e 22 templomot az elvett templomok helyett engedélyezték s az 1680-ig el nem vett templomok szabad-

ságát meghagyták. Ez intézkedés súlya főképp a nyugati határszél evangélikusaira nehezedett s annyi gyülekezetünk pusztult el erőszak következtében, hogy 1734-re, amikor az új kerületek szervezkedtek, egy-egy kerületnek átlagban 20—25 anyagyülekezete maradt. A többit elnyelte az ellenséges ár. Csupán II. József és II. Lipót hozott enyhülést és adta meg az élet szabadságát.

A népesség vándorlása kétféle. Az egyik a belföldi, amikor a hitüldözés és gazdasági okok, a megélhetés nehézségei helyváltoztatásra kényszerítik a lakosságot. Ez történt a XVIII. században, amikor a felföldről egész rajok ereszkedtek alá az Alföld törökhatárai vidékeire. A XVI. században az Alföld népe ritkult meg, mert a lakosság a török pusztítás elől a felvidékre húzódott; kétszázad múlva megmozdult a felvidék s újra birtokba vette az alföldet. Békésben 1715-ben összesen 2100 lelket irtak össze s e termékeny földön az új telepések teremtettek virágzó életet. De történt költözés egyes dunántúli vidékekre is, leginkább Nyitra vidékéről, magyarok, tótok vegyest. Szórványosan a XIX. században is előfordult ily költözés, — Győr megyéből Fejérbe, Fejérből, Veszprémből, Komáromból Baranyába és Szlavóniába, Szerémségbe. A XVIII. században az elgyérült lakosság pótlására Németországból nagy arányú bevándorlás indult meg, főképp Württembergből, Hessenből, a Bajna vidékéről. A bevándorlók a temesi bánóságban, a Bácskában (részben Pest megyében) Tolnában s Baranyában telepedtek meg. A telepések vallásukat szabadon gyakorolhatták, beleérték magukat az új viszonyokba, megszerették a földet, mely kezök munkájától, szorgalmuktól új virágzásnak indult. A XIX. században Lengyelország felől indult meg a gorálok és más szláv törzsek beszivárgása, mely leginkább a szepességi német evang. elemet szorongatta; elfoglalta lassanként földjét és tovább vándorlásra, elszéledésre kényszerítette. A szepesi városok intelligenciája az ország nagy városaiba vándorolt, hivatalt vállalt s ősi örökét idegeneknek engedte át. A szepesi evangélikusok száma száz év alatt felényire csökkent, bár ebben része van az 1790/91. 26. t. c. azon szakaszának is, mely a vegyes házasságból eredt gyermekek vallásáról intézkedik. A XV. századi cseh-husza megszállás után itt rekedt néptöredékek, a XVII.

századi cseh menekültek, a XVI. századi anabaptista bevándorlók lassan beolvadtak a felvidéki tótságba és németiségbe. Viszont veszteségünk is nagy a kivándorlás révén. Az Amerikába vándoroltak ritkán térnek vissza; ott rekednek a nagy népóceánban; csak azzal adnak életjelt magukról, hogy időnként adományokat küldenek a tengeren túlról szülőfalujuk templomára, iskolájára, harangjára. A messze idegenbe magukkal viszik énekes, imádságos könyvüket, bibliájukat, mint drága emléket.

Az új kornak egyik jellemző tünete, hogy a nagy városok lakossága megduzzad a vidék rovására. Nálunk különösen Budapestről lehet kiváltképpen szó, amellyel abszolút számban ugyan nem, de arányszám szerint versenyre kelhetnek nagyobb vidéki városaink, főleg a gyáripar központjai, Győr, Miskolcz, Szeged, Temesvár stb., továbbá egyes virágzó bányatelepek, amelyek elszívják a vidék lakosságának jórészét. Salgó-Tarján 50 év alatt Kenyeretlen Tarján pusztából virágzó várossá és gyülekezetté fejlődött, de ezt más vidék lélekszáma sínylette meg. Szinte rejtély, hogy Budapest evangélikussága 1910-1920. az állandó bevándorlás dacára alig gyarapodott valamivel. Ennek oka részint az, hogy a budapesti lakosság jó része a fővárost körül vevő új városokban, Kispesten, Erzsébeten, Cjpesten, Budafokon, Rákosszentmihályon, Rákosligeten stb. telepedett meg, ahol szinte varázsütésre keletkeztek új gyülekezetek; részint az, hogy a külföldi beköltözők a Holdutcai német missziói ref. egyház tagjai közé vétetik fel magukat még pedig nem csak a reformátusok, hanem az uniált egyház hívei s az evangélikusok is, tehát a faji összetartozás erősebb hatalom a hitfelekezeti köteléknél. De része lehet benne a szektamozgalomnak, a baptisták, methodisták, adventisták stb. hódításának is, mely gyakran s örömezt rejtőzik el az állam által engedélyezett felekezetlenség fedezékébe.

A népszaporaság s a gyermekáldás csökkenése az evangélikus területen is jelentkezik, de a veszély nálunk még csak egyes, egymással össze nem függő területeken fordul elő, s eddig a fogyó, meddő és szaporodó vidékek arányszámai egy egységes, nem épen kedvezőtlen arányszámban kiegyenlítődték. A jövőben e szomorú jelenség egyre aggasztóbb lesz, mert a trianoni békeparancs épen a leg-

nagyobb szaporaságú területeket (a Szepesség és Sáros kivételével) szakította el. A csonkaországnak csupán Békéscsanádot hagyták meg. A kivándorlásnak s a mesterséges meddőségnek okát az erkölcsi okon kívül a gazdasági viszonyok kedvezőtlen alakulásában keresik. Főképen a dunántúli megyékben, de másutt is a nagy hitbizományi uradalmak elszakíthatatlan láncolata, mintegy kínai fal zárja körül a falvakat, amelyeknek szorgalmas, munkás, iskolázott népe nem látja ontott verítéke hasznát, nem tud új földet szerezni. Ahol a birtokszerzés lehetősége megvan, mint az Alföld jelentékeny részén, ott a kivándorlás vagy a házasság terméketlensége szórványos jelenségekpen előfordulhat, de népbetegséggé nem válik.

Az 1790/91 -i 26. t.-c.-nek a vegyes házasságból eredt gyermekek vallására vonatkozó rendelkezése 1868-ig állt fenn s e 80 év helyrehozhatatlan kárt okozott a magyar protestáns egyházaknak. A törvény rendelkezése szerint ha az apa katolikus, akkor az összes gyermekek az ő vallását követik (50%); ha az apa protestáns, az anya katolikus, akkor a leányok anyjuk vallását követik (25%), a fiúk követhetik atyjuk vallását. Ha minden egyes esetben követnék a fiúk apjuk vallását, akkor a vegyes házások gyermekeinek 25%-a jutott volna a protestáns egyházaknak, mivel azonban a vegyes házasságot csak katolikus lelkész előtt lehetett megkötni, a reversális kényszer révén legalább 15%-ot veszítettünk, úgy hogy 100 gyermekből legföllebb 10 maradhatott evangélikus, 90% pedig a katolikusoké lett. Mivel nálunk a vegyes házasság nagyon el van terjedve, e törvény káros hatása népmozgalmi fejlődésünk szempontjából szembetűnő. 1868—1895. e káros hatás szünetelt, mert az állam a teljes egyenlőség és viszonyosság álláspontjára helyezkedett. 1895 óta azonban, amidőn a törvény a különböző vallású házasságra lépőknek megengedte, hogy születendő gyermekeik vallására nézve még a házasságkötés előtt meg egyezzenek, teljes kíméletlenséggel érvényesül a tömegvonzás törvénye, s erejét még növeli az, hogy ellenünk oly fegyverrel harcolnak, aminek alkalmazását a mi vallásunk tiszta keresztyén szelleme nem engedi meg.

Az elmondottak s az utolsó évtizedek megfigyelései alapján megállapíthatjuk a magyar evang. egyház jelenlegi

birtokállományában a szaporodás, a változatlanság (stagnálás) és fogyás területeit. Megjegyzem, hogy az ország csonkítatlan területét vettem alapul.

I. A szaporodás területe:

a) a Vág völgye Liptótól Pozsonyig s az után az ország nyugati határszéle Mosonyon, Sopronon át a Muráig. K területbe esik Turócz, az egyetlen vármegye, ahol az evangélikusság abszolút többségben van. Turóczot nemes falvai mentették meg az összezsugorodástól; az evang. nemesség jó része turóczy eredetű (Prónay, Beniczky, Laskáry, Kossuth).

b) a nagy Alföldön, főképp Békés és Csanád vidéke. Békés erősen halad az abszolút többség felé. Kis területen itt találni a legtöbb evangélikust. Az alföldi szaporodás fő oka a munka és egyéni tehetség szabad érvényesülése. A békési nagy gyülekezetek egész rajokat bocsátanak ki, modern gyarmatalapítás folyik, amiből az oroszánrészt Oroszáé, Szarvasé és Csabáé. (Puszt-Földvár, Kardoskut, Gádoros, Szentetornya, Csákó, Kondoros, Csorvás, Csaba-Csüd, Gerendás stb. újabb alapítások.) Mosonyban is folyik a földhódítás, főképp a katolikus németesség és horvátság rovására.

II. Változatlan, csekély hullámmászt inultó területek.

a) A bányavárosok vidéke, Gömör, Nógrád, Hont, Zólyom, Bars.

b) A Dunántúl közepe, — Győrtől le Pécsig.

A szaporodás hiányát okozza, hogy e területek, főképp a dunántúli vidék a kivándorlás vagy elvándorlás classicus területei s e zónában mutatkoznak a meddő házasságok káros hatásai.

III. Alélekszámpadástereitei.

a) a Duna nyugati partszegélye Komáromtól Eszékig (természetesen Budapest és vidéke, kirekesztésével), tipikus diasporaterület. Némi zsendülés csak a Vértes-Pilisi hegység s a Duna közt mutatkozik.

b) a Szepesség s az északkeleti felföld, Sáros, Zemplén, Abauj, a Tiszántúl egész Békésig, ez a nagy diaspora, ahol voltaképp csak evang. szigetek vannak. Sáros valaha tiszta evang. magyar vármegye volt, az egykori 170 gyülekezetnek, amely az evang. nemesség védelme alatt virágzott,

ma már csak maradványai vannak; tizedrésze az egykori számnak.

c) Erdély, ahol egyiránt apad a német és magyar evangelikusság.

Az ellenséges ár szünetlenül ostromolja és rombolja az evang. szigetek partjait, mint az Óceán Helgolandot. Itt ott alakulnak új központok, de jórészt vergődés a soruk. Érzik a diasporaegyház gyengeségét. Ez apadás oka jórészt az, hogy az evang. értelmiség érezve szellemi erejét, az érvényesülés vágyának ösztönzésére nagyobb központokat keres, ahol tehetsége, vállalkozó kedve megfelelő keretet és teret talál. Falujába ritkán tér vissza többé. Ez a fő oka a Szepesség pusztulásának. A cseh uralom a betegséget még fokozza, mert az értékesebb, kulturáltabb szepesi lakosság nehezen viseli az alacsonyabb színvonalú megszállók megalázó és gyötrelmes igáját. Az emberséges magyar uralom megértette törekvéseit, meghagyta nyelvét, iskoláit.

Az áttérések kérdésével elegendő adat híján nem foglalkozhatom. Kétségtelenül érvényesül e téren a tömegvonzás törvénye; a nagyobb központokban enyhébben, a szórványban, pusztákon, evang. hatástól távol teljes fékezhetetlen erejével. Vele szemben a legbiztosabb fegyver az evang. egyház világtörténelmi hivatásának az egyház köztudatában való meggyökereztetése, charizmájuk érvényesítése, a reformáció hagyományaihoz való szilárd ragaszkodás. Minden egyháznak az a fentartó ereje, ami létre is hozta; az a történelmi szükségesség, ami világra szülte. Csak oly egyháznak van oka félni a nyomtalan, szégyenletes elenyészéstől, mely eredetét megtagadja, világtörténelmi küldetésének útjáról letér s e világ hiú dicsőségét többre becsüli az igazakra váró földi töviskoronánál és mennyei hervadhatatlan dicsőségénél.